

## ارزیابی ویژگی‌های مورفولوژیک و صفات مرتبط با خوابیدگی بوته در ارقام اصلاح شده برنج (*Oryza sativa* L.)

مریم برومند<sup>۱</sup>، مسعود اصفهانی<sup>۲\*</sup>، محمدرضا علیزاده<sup>۳</sup> و علی اعلمی<sup>۲</sup>

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۸/۱۸؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۳/۲/۱)

### چکیده

به منظور ارزیابی ویژگی‌های مورفولوژیک مرتبط با خوابیدگی بوته و مقایسه ارقام اصلاح شده برنج از نظر مقاومت به خوابیدگی بوته، آزمایشی در قالب طرح بلوک‌های کامل تصادفی با سه تکرار در سال ۱۳۹۱ در مؤسسه تحقیقات برنج کشور (رشت) طراحی و اجرا شد. ارقام مورد آزمایش شامل شش رقم برنج اصلاح شده (کادوس، خزر، گوهر، درفک، سپیدرود و دیلم) و رقم بومی هاشمی (حساس به خوابیدگی به عنوان شاهد) بود. صفات مورد بررسی شامل، ارتفاع بوته، طول ساقه و میانگره‌ها، قطر، ضخامت، سطح مقطع، نسبت وزن تر و وزن خشک میانگره به طول میانگره، مقاومت به شکستگی، گشتاور خمشی و شاخص خوابیدگی میانگره سوم و چهارم و مقاومت فشاری بوته بودند. در بین ارقام مورد مطالعه، رقم خزر با دارا بودن بیشترین مقدار ضخامت میانگره سوم و چهارم (به ترتیب ۴/۱۱ و ۴/۲۶ میلی‌متر)، قطر متوسط میانگره سوم و چهارم (به ترتیب ۸/۳۳ و ۹/۴۶ میلی‌متر)، سطح مقطع میانگره سوم و چهارم (به ترتیب ۴۰/۹۶ و ۵۲/۳۲ میلی‌متر مربع) و نسبت وزن تر به طول میانگره سوم و چهارم (به ترتیب ۳۰۱/۴۸ و ۴۴۴/۱۵ میلی‌گرم بر سانتی‌متر) و نسبت وزن خشک به طول میانگره سوم و چهارم (به ترتیب ۴۹/۴۶ و ۵۰/۳۸ میلی‌گرم بر سانتی‌متر) و به دنبال آن با دارا بودن بیشترین مقاومت به شکستگی میانگره سوم و چهارم (به ترتیب ۱۴/۴۳ و ۲۰/۸۷ نیوتن)، مقاوم‌ترین ژنوتیپ در بین ارقام ارزیابی شد. در این آزمایش رقم خزر در مقایسه با سایر ارقام اصلاح شده بیشترین میزان ارتفاع (۱۲۱ سانتی‌متر) را دارا بود. با توجه به همبستگی بالای صفات ضخامت، قطر متوسط، سطح مقطع و نسبت وزن تر و وزن خشک در واحد طول میانگره با مقاومت به شکستگی میانگره و مقاومت فشاری بوته، به نظر می‌رسد این صفات می‌توانند شاخص‌هایی غیر مستقیم جهت انتخاب ارقام با مقاومت بالا به خوابیدگی بوته باشند.

واژه‌های کلیدی: برنج، شاخص خوابیدگی، مقاومت به شکستگی، مقاومت فشاری بوته

۱، ۲ و ۴. به ترتیب دانشجوی سابق کارشناسی ارشد، استاد و استادیار، گروه زراعت و اصلاح نباتات، دانشکده کشاورزی، دانشگاه گیلان

۳. دانشیار پژوهش، مؤسسه تحقیقات برنج کشور، رشت

\*. مسئول مکاتبات، پست الکترونیکی: esfahani@guilan.ac.ir

## مقدمه

برنج، بعد از گندم مهم‌ترین محصول زراعی و غذای بیش از نیمی از مردم جهان است (۶). یکی از مشکلات عمده در زراعت برنج، خوابیدگی بوته (ورس) است که به خوابیدگی ساقه و عدم برگشت آن به حالت اولیه خود اطلاق می‌گردد و به‌عنوان یک عامل محدود کننده تولید در غلات مطرح است (۳). ورس بسته به زمان وقوع می‌تواند تا ۵۰ درصد کاهش عملکرد محصول را به‌دنبال داشته باشد (۸). ستار و همکاران (۱۵) گزارش کردند که خوابیدگی بوته ۶۰ تا ۸۰ درصد فتوسنتز پوشش گیاهی را کاهش می‌دهد و هر دو درصد خوابیدگی بوته، باعث کاهش یک درصد در عملکرد می‌شود. خوابیدگی بوته در مزرعه باعث عدم امکان توسعه برداشت ماشینی محصول و افزایش هزینه‌های برداشت، افزایش رطوبت و فراهم آمدن محیطی مناسب برای تکثیر قارچ‌ها، کاهش انتقال مواد غذایی به سنبله و کاهش عملکرد و کیفیت دانه می‌گردد (۱۷). خوابیدگی بوته به‌طور معمول توسط باد و باران اتفاق افتاده و ممکن است در اثر عواملی مانند آفت و بیماری‌ها (۱۳) نیتروژن اضافی خاک، تراکم بالای بوته و میزان رطوبت بالا (۴) نیز تشدید شود. خصوصیات مورفولوژیک اکثر غلات که دانه و گل‌آذین نسبتاً سنگین آنها در انتهای ساقه قرار داشته و همچنین در بخش عمده‌ای از دوران رشد خود، به‌ویژه هنگام گل‌دهی دارای ساقه‌هایی با میانگره‌های توخالی هستند، باعث می‌شود تا بوته‌ها همواره در معرض خطر خوابیدگی قرار داشته باشند (۱۲). زوبر و همکاران (۱۸) ویژگی‌های مورفولوژیک وابسته به صفت مقاومت به خوابیدگی را در ۱۵ رقم اصلاح شده گندم بهاره مورد ارزیابی قرار دادند. نتایج نشان داد که صفات قطر، ضخامت و وزن ساقه‌ها رابطه مستقیمی با مقاومت گیاه در برابر خوابیدگی بوته و استحکام ساقه در برابر شکستگی داشته و همبستگی مثبتی را بین وزن ساقه و قطر ساقه با مقاومت ساقه به خوابیدگی گزارش کردند. به‌نظر آنها هرچه ساقه ضخیم‌تر و سنگین‌تر باشد، مقاومت فشاری بوته افزایش می‌یابد. چانرن (۵) ویژگی‌های مورفولوژیک وابسته به صفت خوابیدگی را در ارقام

پابلند، متوسط و پاکوتاه برنج مورد ارزیابی قرار داد. وی گزارش کرد که تعداد گره، ضخامت دیواره، تعداد دستجات آوندی، ترتیب قرارگیری منظم‌تر دستجات آوندی، طول ساقه و قطر ساقه از صفات مورفولوژیکی مؤثر در خوابیدگی می‌باشند؛ نتایج آزمایش نشان داد که ارقام با ارتفاع بوته متوسط، دارای ساختار مناسب‌تری از نظر مقاومت به خوابیدگی هستند. لی و همکاران (۱۴) با بررسی مقاومت به خوابیدگی بوته در ۹ رقم برنج گزارش کردند که شاخص خوابیدگی همبستگی مثبتی با طول ساقه و طول میانگره‌ها داشته و خوابیدگی بوته غالباً در میانگره‌های پایینی ۲۰ تا ۴۰ سانتی‌متر از سطح زمین گزارش شد. همچنین همبستگی مثبت بین وزن تر ساقه و میانگره‌ها، قطر بزرگ و کوچک میانگره‌ها، مساحت سطح مقطع میانگره، مقاومت به شکستگی و گشتاور خمشی وجود داشت. فلاح (۷) نیز در آزمایشی افزایش ضخامت میانگره‌های سوم و چهارم، افزایش وزن در واحد طول میانگره را عامل افزایش مقاومت به شکستگی و کاهش شاخص خوابیدگی در برنج گزارش کرد. با توجه به اهمیت خوابیدگی بوته، شناسایی خصوصیات مورفولوژیک جهت انتخاب غیر مستقیم برای مقاومت به خوابیدگی مورد توجه بوده و اثر صفاتی مانند قطر ساقه، نسبت وزن به طول ساقه و ارتفاع بوته چشم‌گیرتر بوده است (۱۳).

با توجه به اهمیت انتخاب ارقام مقاوم به خوابیدگی جهت کاهش خسارت ناشی از خوابیدگی بوته (۸) و ناکافی بودن اطلاعات مربوط به صفات مورفولوژیک مؤثر در خوابیدگی بوته برنج، این آزمایش جهت ارزیابی صفات مورفولوژیک مؤثر در خوابیدگی بوته و انتخاب مقاوم‌ترین ارقام برنج به خوابیدگی طراحی و اجرا شد.

## مواد و روش‌ها

این آزمایش در قالب طرح بلوک‌های کامل تصادفی با هفت تیمار و سه تکرار، در سال ۱۳۹۱ در مؤسسه تحقیقات برنج کشور در رشت به اجرا گذاشته شد. ارقام برنج شامل شش رقم برنج اصلاح‌شده (سپیدرود، دیلم، درفک، کادوس، خزر و

$L_4$  طول میانگرم چهارم به اضافه طول قسمت‌های بالایی تا نوک خوشه برحسب سانتی‌متر،  $W_1$ ،  $W_p$  و  $W_2$  به ترتیب وزن تر خوشه، وزن تر میانگرم اول و دوم همراه با برگ و غلاف و  $W_3$  و  $W_4$  وزن تر میانگرم سوم و چهارم برحسب گرم می‌باشند. مقاومت به شکستگی (Breaking resistance; BR) در نقطه میانی میانگرم‌های ۳ و ۴ همراه با غلاف برگ با استفاده از نیروسنج دیجیتالی (Lutron FG-500 A, Taiwan) اندازه‌گیری و سپس شاخص خوابیدگی (Lodging index; LIN) با استفاده از رابطه زیر محاسبه شد (۱).

$$LIN = \frac{Bm}{Br} \times 100 \quad (3)$$

سطح مقطع میانگرم سوم و چهارم با استفاده از رابطه ۴ (۲) و با توجه به دو قطری بودن ساقه برنج، قطر متوسط میانگرم‌های پایه (میانگرم سوم و چهارم) با استفاده از رابطه ۵ محاسبه شد (۵).

$$(Cross-sectional\ area) \ A_c = \frac{\pi \cdot t}{2} [D + d - 2t] \quad (4)$$

$$(Avg.\ Stem\ diameter) \ S_d = \frac{D + d}{2} \quad (5)$$

$A_c$ : سطح مقطع میانگرم برحسب میلی‌متر مربع،  $S_d$ : قطر متوسط میانگرم برحسب میلی‌متر،  $D$ ،  $d$  و  $t$  به ترتیب قطر بزرگ، قطر کوچک و ضخامت میانگرم برحسب میلی‌متر می‌باشند. نسبت وزن تر به طول میانگرم‌ها و وزن خشک به طول میانگرم‌ها پس از خشکاندن در آن ۷۵ درجه سانتی‌گراد تا ثابت ماندن وزن خشک، محاسبه شدند (۱۰). به منظور اندازه‌گیری مقاومت فشاری در مزرعه، ۳۰ روز پس از گل‌دهی ۱۰ بوته به طور تصادفی از هر کرت انتخاب و با وارد کردن فشار در بوته (ارتفاع ۲۰ سانتی‌متری از کف زمین)، جهت خواباندن گیاه از حالت عمودی به مایل (تا حد زاویه ۴۵ درجه) با استفاده از نیروسنج دیجیتالی (Lutron FG-500 A, Taiwan) برحسب نیوتن اندازه‌گیری شد (۱۱). تجزیه و تحلیل داده‌ها با نرم‌افزار SAS و مقایسه میانگین‌ها با استفاده از آزمون توکی در سطح یک و پنج درصد انجام شد.

گوهر) و رقم بومی هاشمی که از ارقام پابلند حساس به خوابیدگی بوته و رایج در استان گیلان می‌باشد، به عنوان شاهد (جهت مقایسه با ارقام اصلاح شده) بود. در نیمه اول خرداد ماه گیاهچه‌های سالم و یکنواخت برنج در مرحله سه برگگی از خزانه انتخاب و به زمین اصلی منتقل و با فاصله  $20 \times 20$  سانتی‌متر به صورت تک نشاء، نشاءکاری شدند. برای تأمین عناصر غذایی مورد نیاز براساس نتایج آزمون خاک (مقدار  $287/0$  درصد نیتروژن،  $16/8$  میلی‌گرم بر کیلوگرم فسفر قابل جذب و  $241$  میلی‌گرم بر کیلوگرم پتاسیم قابل جذب)،  $100$  کیلوگرم در هکتار پتاسیم (از منبع سولفات پتاسیم) و  $75$  کیلوگرم در هکتار فسفر (از منبع سوپرفسفات تریپل) بلافاصله بعد نشاءکاری و هم‌چنین  $30$  کیلوگرم در هکتار نیتروژن (از منبع اوره) قبل از مرحله حداکثر پنجه‌زنی و  $30$  کیلوگرم در هکتار نیتروژن نیز در مرحله ظهور خوشه به زمین اضافه شد. به منظور اندازه‌گیری صفات مربوط به خوابیدگی بوته، ۳۰ روز پس از گل‌دهی چهار بوته به طور تصادفی از هر کرت کف‌بر شده و ۱۵ عدد از بزرگ‌ترین پنجه‌ها همراه با ساقه اصلی انتخاب و خصوصیات مربوط به خوابیدگی شامل ارتفاع بوته، طول ساقه (فاصله بین قاعده بوته تا گره گردن خوشه)، طول خوشه و طول میانگرم‌ها (اول، دوم، سوم و چهارم از بالا به پایین)، وزن تر خوشه و میانگرم‌ها (شامل برگ و غلاف برگ مربوط به هر میانگرم) اندازه‌گیری شد. با توجه به اهمیت میانگرم‌های پایه در مقاومت به خوابیدگی بوته (۹) و با توجه به بیضوی بودن ساقه برنج قطر بزرگ و کوچک و ضخامت میانگرم‌های سوم و چهارم، اندازه‌گیری شدند. گشتاور خمشی (Bending moment; BM) در میانگرم‌های سوم و چهارم با استفاده از روابط زیر محاسبه شدند (۱۰).

$$BM_3 = L_3(W_p + W_1 + W_2 + W_3) \quad (1)$$

$$BM_4 = L_4(W_p + W_1 + W_2 + W_3 + W_4) \quad (2)$$

$BM_3$ ،  $BM_4$ : به ترتیب گشتاور خمشی میانگرم سوم و گشتاور خمشی میانگرم چهارم برحسب گرم در سانتی‌متر،  $L_3$ : طول میانگرم سوم به اضافه طول قسمت‌های بالایی تا نوک خوشه،

## نتایج و بحث

ارتفاع بوته: با توجه به نتایج تجزیه واریانس (جدول ۱) بین ارقام، اختلاف معنی داری در سطح احتمال یک درصد وجود داشت. در آزمایش حاضر بیشترین ارتفاع بوته برای رقم بومی هاشمی با میانگین  $139/7$  سانتی متر ثبت شد. کمترین ارتفاع بوته در رقم دیلم با میانگین  $99/7$  و سانتی متر مشاهده شد که با درفک ( $106/6$  سانتی متر) و سپیدرود ( $108/1$  سانتی متر) تفاوت معنی داری نداشتند. ارقام خزر ( $121$  سانتی متر)، گوهر ( $117/9$  سانتی متر) و کادوس ( $112/2$  سانتی متر) را می توان ارقامی با ارتفاع متوسط معرفی کرد (جدول ۲).

طول ساقه و طول میانگره های اول، دوم، سوم و چهارم: بین ارقام مورد مطالعه، صفات طول ساقه، طول میانگره اول، دوم و سوم در سطح احتمال یک درصد و برای صفت طول میانگره چهارم در سطح احتمال پنج درصد اختلاف معنی داری وجود داشت (جدول ۱). بیشترین مقدار طول ساقه در رقم بومی هاشمی با میانگین  $108/58$  سانتی متر مشاهده شد که بیشترین مقدار طول میانگره دوم و سوم (به ترتیب  $32/19$  و  $21/90$  سانتی متر) را دارا بود. کمترین طول ساقه برای رقم دیلم با میانگین  $72/46$  سانتی متر ثبت شد که کمترین مقدار طول میانگره سوم و چهارم (به ترتیب  $9/20$  و  $5/45$  سانتی متر) نیز برای این رقم ثبت شد. بیشترین مقدار طول میانگره چهارم در رقم درفک ( $9/22$  سانتی متر) مشاهده شد (جدول ۲).

ضخامت، قطر و سطح مقطع میانگره های سوم و چهارم: نتایج تجزیه واریانس داده ها (جدول ۱) نشان داد که بین ارقام برنج مورد مطالعه از نظر صفات ضخامت، سطح مقطع میانگره سوم و چهارم و قطر متوسط میانگره چهارم تفاوت معنی داری در سطح احتمال یک درصد و برای قطر متوسط میانگره سوم در سطح پنج درصد تفاوت معنی داری وجود دارد. با توجه به مقایسه میانگین داده ها (جدول ۲) در بین ارقام مورد مطالعه رقم خزر بیشترین مقدار ضخامت میانگره سوم و چهارم (به ترتیب  $4/11$  و  $4/64$  میلی متر)، قطر متوسط میانگره سوم و چهارم

(به ترتیب  $8/33$  و  $9/46$  میلی متر) و سطح مقطع میانگره سوم و چهارم (به ترتیب  $40/96$  و  $52/32$  میلی متر مربع) را داشت. بعد از این رقم، ارقام گوهر و کادوس بیشترین مقدار ضخامت، قطر متوسط و سطح مقطع میانگره سوم و چهارم را دارا بودند. رقم سپیدرود از نظر صفات ضخامت میانگره سوم و چهارم (به ترتیب  $2/82$  و  $2/99$  میلی متر)، قطر متوسط میانگره سوم و چهارم (به ترتیب  $7/02$  و  $7/66$ ) و سطح مقطع میانگره سوم و چهارم (به ترتیب  $25/18$  و  $29/02$  میلی متر مربع) تفاوت معنی داری با رقم بومی هاشمی با کمترین مقدار قطر متوسط میانگره سوم و چهارم (به ترتیب  $6/46$  و  $6/91$  میلی متر)، ضخامت میانگره سوم و چهارم (به ترتیب  $1/95$  و  $2/21$  میلی متر) و سطح مقطع میانگره سوم و چهارم ( $16/88$  و  $20/26$  میلی متر مربع) نداشت.

نسبت وزن به طول میانگره سوم و چهارم: ارقام مورد مطالعه تفاوت معنی داری در سطح احتمال یک درصد داشتند (جدول ۱). در آزمایش حاضر رقم خزر بیشترین مقدار نسبت وزن خشک به طول میانگره سوم و چهارم (به ترتیب  $49/46$  و  $50/38$  میلی گرم در سانتی متر) و نسبت وزن تر به طول میانگره سوم و چهارم (به ترتیب  $301/48$  و  $244/15$  میلی گرم در سانتی متر) را داشت. رقم سپیدرود کمترین مقدار نسبت وزن تر به طول میانگره سوم و چهارم (به ترتیب  $190/58$  و  $294/75$  میلی گرم در سانتی متر) را دارا بود که با ارقام درفک و دیلم و رقم بومی هاشمی تفاوت معنی داری نداشت (جدول ۲). در آزمایش زوبر و همکاران (۱۸) نسبت وزن به طول میانگره به عنوان صفت مناسبی در افزایش مقاومت به خوابیدگی بوته گندم معرفی شد.

مقاومت به شکستگی میانگره سوم و چهارم: بین ارقام مختلف تفاوت معنی داری در سطح احتمال یک درصد وجود داشت (جدول ۱). بیشترین مقاومت به شکستگی میانگره سوم و چهارم در رقم خزر (به ترتیب  $14/43$  و  $20/87$  نیوتن) و بعد از آن در رقم کادوس (به ترتیب  $14/37$  و  $17/52$  نیوتن) مشاهده

| ضرب تغییرات (درصد) | خطا      | رقم          | بلوک     | میانگین | میانگین مربع                       |
|--------------------|----------|--------------|----------|---------|------------------------------------|
| ۱۲/۵۱              | ۶۸۲/۱۹   | ۸۰۸۸/۰۱**    | ۲۹۴۷/۸۴  | ۲       | نسبت وزن تر به طول میانگیره سوم    |
| ۱۳/۳۹              | ۲۵/۵۸    | ۱۴۸۰**       | ۳۰۱/۱۱   | ۶       | نسبت وزن خشک به طول میانگیره چهارم |
| ۸/۸۸               | ۶۴۵/۳۵   | ۱۹۶۲۶/۲۶**   | ۲۷۶۲/۰۸  | ۱۲      | نسبت وزن تر به طول میانگیره چهارم  |
| ۹/۴۳               | ۰/۴۹     | ۱۰/۸۳*       | ۰/۳۶     |         | مقاومت فشاری بوته                  |
| ۱۸/۳۵              | ۳/۹۴     | ۱۳۱/۵۹**     | ۲۱/۹۷    |         | مقاومت به شکستگی میانگیره سوم      |
| ۱۲/۰۲              | ۳/۰      | ۴۰/۸۷**      | ۱۲/۱۹    |         | مقاومت به شکستگی میانگیره چهارم    |
| ۷/۹۵               | ۱۱۷۲۸/۹۵ | ۳۲۵۷۰/۱۶۴**  | ۲۵۳۲/۵۶  |         | گشتاور خمشی میانگیره سوم           |
| ۷/۲۰               | ۱۵۵۱۷/۴۶ | ۶۱۱۶۸/۶۱۱**  | ۲۱۴۸۵/۶۰ |         | گشتاور خمشی میانگیره چهارم         |
| ۷/۶۱               | ۵/۳۰     | ۴۵/۲۳**      | ۸/۳۹     |         | شاخص خوابیدگی میانگیره سوم         |
| ۶/۴۱               | ۳/۵۲     | ۳۸/۰۳*       | ۳/۹۰     |         | شاخص خوابیدگی میانگیره چهارم       |
| ۱/۹۶               | ۹۹۸۰/۱۵  | ۱۳۲۰۷۵۳/۹۶** | ۲۰۱۱۹/۰۴ |         | عملکرد دانه                        |

جدول ۲. مقایسه میانگین صفات مورد مطالعه در ارقام برنج

| ارقام برنج                                             | هاشمی               | کادوس               | سپیدارود             | دیلیم               | درفک                | خزر                 | گوهر                |
|--------------------------------------------------------|---------------------|---------------------|----------------------|---------------------|---------------------|---------------------|---------------------|
| ارتفاع بوته (cm)                                       | ۱۳۹/۷ <sup>a</sup>  | ۱۱۲/۲ <sup>bc</sup> | ۱۰۸/۱ <sup>cd</sup>  | ۹۹/۷ <sup>d</sup>   | ۱۰۶/۲ <sup>cd</sup> | ۱۲۱/۰ <sup>b</sup>  | ۱۱۷/۹ <sup>bc</sup> |
| طول ساقه (cm)                                          | ۱۰۸/۵۸ <sup>a</sup> | ۸۲/۷۴ <sup>cd</sup> | ۷۹/۴۱ <sup>cd</sup>  | ۷۲/۴۶ <sup>d</sup>  | ۷۹/۱۱ <sup>cd</sup> | ۹۳/۴۴ <sup>b</sup>  | ۸۷/۸۲ <sup>cb</sup> |
| طول میانگره اول (cm)                                   | ۴۵/۵۵ <sup>ab</sup> | ۴۱/۱۷ <sup>cd</sup> | ۳۸/۴۷ <sup>d</sup>   | ۳۹/۰۱ <sup>cd</sup> | ۳۳/۰۷ <sup>e</sup>  | ۴۷/۳۹ <sup>a</sup>  | ۴۲/۶۰ <sup>cb</sup> |
| طول میانگره دوم (cm)                                   | ۳۲/۱۹ <sup>a</sup>  | ۱۸/۱۳ <sup>d</sup>  | ۱۹/۶۹ <sup>bcd</sup> | ۱۸/۷۹ <sup>cd</sup> | ۱۹/۰۷ <sup>cd</sup> | ۲۲/۸۵ <sup>b</sup>  | ۲۲/۲۸ <sup>bc</sup> |
| طول میانگره سوم (cm)                                   | ۲۱/۹۰ <sup>a</sup>  | ۱۰/۸۹ <sup>cd</sup> | ۱۳/۰۱ <sup>bc</sup>  | ۹/۷۰ <sup>d</sup>   | ۱۵/۹۲ <sup>b</sup>  | ۱۳/۸۴ <sup>bc</sup> | ۱۴/۵۲ <sup>b</sup>  |
| طول میانگره چهارم (cm)                                 | ۸/۹۲ <sup>ab</sup>  | ۸/۱۳ <sup>ab</sup>  | ۷/۵۲ <sup>ab</sup>   | ۵/۴۵ <sup>b</sup>   | ۹/۲۲ <sup>a</sup>   | ۸/۷۴ <sup>ab</sup>  | ۸/۴۰ <sup>ab</sup>  |
| قطر متوسط میانگره سوم (mm)                             | ۶/۴۴ <sup>b</sup>   | ۷/۸۷ <sup>ab</sup>  | ۷/۰۴ <sup>ab</sup>   | ۷/۵۷ <sup>ab</sup>  | ۷/۴۷ <sup>ab</sup>  | ۸/۳۳ <sup>a</sup>   | ۸/۰۱ <sup>ab</sup>  |
| قطر متوسط میانگره چهارم (mm)                           | ۶/۹۱ <sup>c</sup>   | ۸/۴۳ <sup>ab</sup>  | ۷/۶۶ <sup>bc</sup>   | ۷/۴۹ <sup>bc</sup>  | ۸/۱۶ <sup>abc</sup> | ۹/۴۴ <sup>a</sup>   | ۸/۵۹ <sup>ab</sup>  |
| ضخامت میانگره سوم (mm)                                 | ۱/۹۵ <sup>c</sup>   | ۴/۰۸ <sup>a</sup>   | ۲/۸۲ <sup>bc</sup>   | ۳/۸۱ <sup>ab</sup>  | ۳/۲۴ <sup>ab</sup>  | ۴/۱۱ <sup>a</sup>   | ۳/۷۷ <sup>ab</sup>  |
| ضخامت میانگره چهارم (mm)                               | ۲/۲۱ <sup>d</sup>   | ۴/۲۴ <sup>ab</sup>  | ۲/۹۹ <sup>cd</sup>   | ۳/۷۶ <sup>bc</sup>  | ۳/۷۵ <sup>bc</sup>  | ۴/۴۴ <sup>a</sup>   | ۴/۲۶ <sup>ab</sup>  |
| سطح مقطع میانگره سوم (mm <sup>2</sup> )                | ۱۶/۸۸ <sup>b</sup>  | ۳۷/۵۰ <sup>a</sup>  | ۲۵/۱۸ <sup>ab</sup>  | ۳۳/۸۹ <sup>ab</sup> | ۲۹/۶۹ <sup>ab</sup> | ۴۰/۹۶ <sup>a</sup>  | ۳۶/۲۹ <sup>ab</sup> |
| سطح مقطع میانگره چهارم (mm <sup>2</sup> )              | ۲۰/۲۶ <sup>c</sup>  | ۴۲/۰۹ <sup>ab</sup> | ۲۹/۰۲ <sup>bc</sup>  | ۳۳/۱۵ <sup>bc</sup> | ۳۷/۰۶ <sup>b</sup>  | ۵۲/۳۲ <sup>a</sup>  | ۴۳/۲۲ <sup>ab</sup> |
| نسبت وزن خشک به طول میانگره سوم (mg cm <sup>-1</sup> ) | ۲۹/۴۵ <sup>b</sup>  | ۴۷/۱۳ <sup>ab</sup> | ۳۳/۴۴ <sup>ab</sup>  | ۳۱/۰۴ <sup>ab</sup> | ۳۴/۷۷ <sup>ab</sup> | ۴۹/۴۶ <sup>a</sup>  | ۳۹/۰۷ <sup>ab</sup> |

در هر ستون میانگین‌هایی که دارای حروف مشترک هستند، بر اساس آزمون توکی اختلاف معنی‌داری در سطوح یک و پنج درصد ندارند.

ادامه جدول ۲.

| ارقام برنج | نسبت وزن تر به طول میانگره<br>سوم ( $\text{mg cm}^{-1}$ ) | نسبت وزن خشک به طول میانگره<br>چهارم ( $\text{mg cm}^{-1}$ ) | نسبت وزن تر به طول میانگره<br>چهارم ( $\text{mg cm}^{-1}$ ) | مقاومت فشاری بوته<br>(N) | مقاومت به شکستگی میانگره<br>سوم (N) | مقاومت به شکستگی میانگره<br>چهارم (N) | گشتاور خمشی میانگره سوم<br>(g cm) | گشتاور خمشی میانگره چهارم<br>(g cm) | شاخص خوابیدگی میانگره سوم<br>(%) | شاخص خوابیدگی میانگره<br>چهارم (%) | عملکرد دانه<br>( $\text{kg ha}^{-1}$ ) |
|------------|-----------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------|--------------------------|-------------------------------------|---------------------------------------|-----------------------------------|-------------------------------------|----------------------------------|------------------------------------|----------------------------------------|
| هاشمی      | ۱۳۱/۴۳ <sup>c</sup>                                       | ۳۸/۸۳ <sup>ab</sup>                                          | ۱۷۹/۵۸ <sup>c</sup>                                         | ۴/۹۱ <sup>d</sup>        | ۷/۳۳ <sup>b</sup>                   | ۹/۸۷ <sup>c</sup>                     | ۱۳۳۳/۰ <sup>bc</sup>              | ۱۶۳۶/۳ <sup>cd</sup>                | ۳۵/۳ <sup>a</sup>                | ۳۲/۶ <sup>a</sup>                  | ۳۸۸۳/۳ <sup>d</sup>                    |
| کادوس      | ۲۳۰/۷۷ <sup>ab</sup>                                      | ۴۵/۷۷ <sup>a</sup>                                           | ۲۹۴/۸۱ <sup>b</sup>                                         | ۱۰/۰۶ <sup>a</sup>       | ۱۴/۳۷ <sup>a</sup>                  | ۱۷/۵۲ <sup>ab</sup>                   | ۱۳۹۷/۳ <sup>bc</sup>              | ۱۷۶۷/۶ <sup>bc</sup>                | ۱۹/۳ <sup>b</sup>                | ۲۰/۱ <sup>bc</sup>                 | ۵۷۱۶/۶ <sup>a</sup>                    |
| سپیدرود    | ۱۹۰/۵۸ <sup>bc</sup>                                      | ۳۵/۵۹ <sup>ab</sup>                                          | ۲۶۴/۷۵ <sup>bc</sup>                                        | ۶/۰ <sup>cd</sup>        | ۸/۵۵ <sup>b</sup>                   | ۱۱/۷۰ <sup>bc</sup>                   | ۱۰۵۳/۰ <sup>c</sup>               | ۱۳۴۳/۸ <sup>cd</sup>                | ۲۴/۴ <sup>ab</sup>               | ۲۲/۷ <sup>ab</sup>                 | ۵۳۵۰/۰ <sup>b</sup>                    |
| دیلم       | ۲۲۱/۸۷ <sup>abc</sup>                                     | ۳۰/۰ <sup>b</sup>                                            | ۲۷۱/۹۶ <sup>bc</sup>                                        | ۷/۱۱ <sup>bcd</sup>      | ۱۰/۲۸ <sup>ab</sup>                 | ۱۴/۰۵ <sup>bc</sup>                   | ۱۰۳۳/۵ <sup>c</sup>               | ۱۲۴۰/۳ <sup>d</sup>                 | ۱۹/۶ <sup>b</sup>                | ۱۷/۳ <sup>c</sup>                  | ۵۵۱۶/۶ <sup>ab</sup>                   |
| درفک       | ۱۸۶/۵۸ <sup>bc</sup>                                      | ۴۴/۲۶ <sup>ab</sup>                                          | ۲۴۲/۶۴ <sup>bc</sup>                                        | ۶/۱۶ <sup>cd</sup>       | ۱۰/۰۵ <sup>ab</sup>                 | ۱۳/۰۷ <sup>bc</sup>                   | ۱۱۴۰/۴ <sup>c</sup>               | ۱۴۸۴/۶ <sup>cd</sup>                | ۲۲/۲ <sup>ab</sup>               | ۲۲/۱ <sup>ab</sup>                 | ۵۴۸۳/۳ <sup>ab</sup>                   |
| خزر        | ۳۰۱/۴۸ <sup>a</sup>                                       | ۵۰/۳۸ <sup>a</sup>                                           | ۴۴۴/۱۵ <sup>a</sup>                                         | ۹/۲۸ <sup>ab</sup>       | ۱۴/۴۳ <sup>a</sup>                  | ۲۰/۸۷ <sup>a</sup>                    | ۱۹۰۴/۹ <sup>a</sup>               | ۲۵۱۶/۵ <sup>a</sup>                 | ۲۷/۳ <sup>ab</sup>               | ۲۴/۰ <sup>ab</sup>                 | ۴۴۸۳/۳ <sup>c</sup>                    |
| گوهر       | ۱۹۷/۷۳ <sup>bc</sup>                                      | ۴۵/۶۳ <sup>a</sup>                                           | ۳۰۳/۵۷ <sup>b</sup>                                         | ۸/۴۴ <sup>abc</sup>      | ۱۰/۷۱ <sup>ab</sup>                 | ۱۳/۸۶ <sup>bc</sup>                   | ۱۶۸۰/۵ <sup>ab</sup>              | ۲۱۱۱/۳ <sup>ab</sup>                | ۳۰/۷ <sup>ab</sup>               | ۲۹/۸ <sup>ab</sup>                 | ۵۲۳۳/۳ <sup>b</sup>                    |

در هر ستون میانگین‌هایی که دارای حروف مشترک هستند، براساس آزمون توکی اختلاف معنی‌داری در سطوح احتمال یک و پنج درصد ندارند.

شد. کمترین مقدار مقاومت به شکستگی میانگرم سوم و چهارم در بین ارقام اصلاح شده برای ارقام سپیدرود (به ترتیب ۸/۵۵ و ۱۱/۷۰ نیوتن)، درفک (به ترتیب ۱۰/۰۵ و ۱۳/۰۷ نیوتن) و دیلم (به ترتیب ۱۰/۲۸ و ۱۴/۰۵ نیوتن) ثبت شد که با رقم بومی هاشمی با کمترین مقدار مقاومت به شکستگی میانگرم سوم و چهارم (به ترتیب ۷/۳۳ و ۹/۸۷ نیوتن) تفاوت معنی داری نداشتند (جدول ۲). در آزمایش اسلام و همکاران (۱۰) روی ۱۶ ژنوتیپ برنج هیبرید طی دو سال، پنج هیبرید به عنوان هیبریدهای مقاوم به خوابیدگی شناخته شدند که این مقاومت به خوابیدگی به بیشتر بودن مقاومت به شکستگی میانگرمهای پایه آنها نسبت داده شد.

**مقاومت فشاری بوته:** ارقام مختلف تفاوت معنی داری در سطح احتمال یک درصد داشتند (جدول ۱). بیشترین مقاومت فشاری بوته در رقم کادوس با میانگین ۱۰/۰۶ نیوتن مشاهده شد که با رقم خزر و گوهر (به ترتیب ۹/۲۸ و ۸/۴۴ نیوتن) تفاوت معنی داری نداشت و کمترین مقدار در رقم سپیدرود، درفک و دیلم (به ترتیب ۶، ۶/۱۶ و ۷/۱۱ نیوتن) مشاهده شد که با رقم بومی هاشمی که کمترین مقدار مقاومت فشاری بوته (۴/۹۱ نیوتن) را دارا بود، تفاوت معنی داری نداشتند (جدول ۲). ترشیما و همکاران (۱۶) گزارش کردند که مقاومت فشاری بوته شاخص مناسبی برای تعیین میزان مقاومت بوته برنج نسبت به خوابیدگی می باشد.

**گشتاور خمشی و شاخص خوابیدگی میانگرم سوم و چهارم:** با توجه به تجزیه واریانس (جدول ۱) بین ارقام مورد مطالعه اختلاف معنی داری در سطح احتمال یک درصد وجود داشت. بیشترین مقدار گشتاور خمشی میانگرم سوم و چهارم در رقم خزر (به ترتیب ۱۹۰۴/۹ و ۲۵۱۶/۵ گرم در سانتی متر) مشاهده شد و کمترین مقدار گشتاور خمشی میانگرم سوم در رقم دیلم، سپیدرود و درفک (به ترتیب ۱۰۳۳/۵۰، ۱۰۵۳ و ۱۱۴۰/۴ گرم در سانتی متر) و کمترین مقدار گشتاور خمشی میانگرم چهارم برای رقم دیلم ثبت شد که با ارقام سپیدرود، درفک و هاشمی (به ترتیب ۱۳۴۳/۸، ۱۴۸۴/۶ و ۱۶۳۶/۳ گرم در سانتی متر)

تفاوت معنی داری نداشت. کمترین شاخص خوابیدگی میانگرم سوم و چهارم در رقم دیلم با میانگین ۱۹/۶ و ۱۷/۳ درصد و بیشترین مقدار آن در رقم هاشمی با میانگین ۳۵/۳ و ۳۲/۶ درصد مشاهده شد (جدول ۲).

**عملکرد دانه:** با توجه به نتایج حاصل از تجزیه واریانس (جدول ۱) تفاوت معنی داری بین ارقام مختلف در سطح احتمال یک درصد وجود داشت. بیشترین میزان عملکرد در رقم کادوس با میانگین ۵۷۱۶/۶ کیلوگرم در هکتار مشاهده شد که با ارقام دیلم و درفک (به ترتیب ۵۵۱۶/۶ و ۵۴۸۳/۳ کیلوگرم در هکتار) تفاوت معنی داری نداشت و کمترین میزان عملکرد در رقم بومی هاشمی با میانگین ۳۸۸۳/۳ کیلوگرم در هکتار مشاهده شد (جدول ۲).

**مطالعه همبستگی بین صفات:** با توجه به نتایج ضرایب همبستگی (جدول ۳) بین ضخامت، قطر و سطح مقطع میانگرم سوم و چهارم با مقاومت فشاری بوته همبستگی مثبت و معنی داری وجود داشت، بنابراین می توان چنین اظهار کرد که افزایش ضخامت، قطر و سطح مقطع میانگرم سوم و چهارم افزایش مقاومت فشاری را به دنبال دارد. در این بین بیشترین همبستگی مقاومت فشاری بوته، با ضخامت میانگرم سوم و چهارم به ترتیب ( $r = 0.783^{**}$ ) و ( $r = 0.81^{**}$ ) مشاهده شد که می تواند به عنوان مؤثرترین صفت در افزایش مقاومت فشاری بوته معرفی شود. در آزمایش ترشیما و همکاران (۱۶) افزایش ضخامت ساقه صفتی مؤثر در افزایش مقاومت فشاری بوته معرفی شد. همبستگی مثبت و معنی داری بین مقاومت به شکستگی با ضخامت ( $r = 0.834^{**}$ )، قطر متوسط ( $r = 0.857^{**}$ )، سطح مقطع ( $r = 0.891^{**}$ )، نسبت وزن خشک به طول میانگرم ( $r = 0.924^{**}$ ) و نسبت وزن تر به طول میانگرم ( $r = 0.867^{**}$ ) در میانگرم سوم وجود داشت (جدول ۳). هم چنین این همبستگی مثبت و معنی دار بین مقاومت به شکستگی با ضخامت ( $r = 0.788^{**}$ )، قطر متوسط ( $r = 0.823^{**}$ )، سطح مقطع ( $r = 0.842^{**}$ )، نسبت وزن خشک به طول میانگرم ( $r = 0.604^{**}$ ) و نسبت وزن تر به طول میانگرم



جدول ۳. ضرایب همبستگی بین صفات مورفولوژیک و صفات مرتبط با خوابیدگی بوت‌ه در هفت ژنوتیپ برنج

|      | Hi                   | Ls                   | L1                  | L2                    | L3                    | L4                    | Th3                 | Th4                  | Sd3                  | Sd4                  |
|------|----------------------|----------------------|---------------------|-----------------------|-----------------------|-----------------------|---------------------|----------------------|----------------------|----------------------|
| Hi   | ۱                    |                      |                     |                       |                       |                       |                     |                      |                      |                      |
| Ls   | ۰/۹۵۵**              | ۱                    |                     |                       |                       |                       |                     |                      |                      |                      |
| L1   | ۰/۷۲۵**              | ۰/۷۳۱**              | ۱                   |                       |                       |                       |                     |                      |                      |                      |
| L2   | ۰/۹۷۸**              | ۰/۹۲۵**              | ۰/۶۲۲**             | ۱                     |                       |                       |                     |                      |                      |                      |
| L3   | ۰/۸۲۵**              | ۰/۸۴۰**              | ۰/۳۷۲ <sup>ns</sup> | ۰/۸۴۴**               | ۱                     |                       |                     |                      |                      |                      |
| L4   | ۰/۵۵۰**              | ۰/۵۲۳**              | ۰/۱۷۳ <sup>ns</sup> | ۰/۳۱۸ <sup>ns</sup>   | ۰/۶۴۹**               | ۱                     |                     |                      |                      |                      |
| Th3  | -۰/۵۳۱*              | -۰/۵۳۱*              | ۰/۰۰۵ <sup>ns</sup> | -۰/۰۶۶۸**             | -۰/۰۷۷۲**             | -۰/۰۳۰۴ <sup>ns</sup> | ۱                   |                      |                      |                      |
| Th4  | -۰/۴۳۰ <sup>ns</sup> | -۰/۴۱۱ <sup>ns</sup> | ۰/۰۴۱ <sup>ns</sup> | -۰/۵۹۹**              | -۰/۰۶۲۶**             | -۰/۰۹۱ <sup>ns</sup>  | ۰/۹۵۰**             | ۱                    |                      |                      |
| Sd3  | -۰/۳۴۴ <sup>ns</sup> | -۰/۳۴۸ <sup>ns</sup> | ۰/۰۷۷ <sup>ns</sup> | -۰/۴۱۱ <sup>ns</sup>  | -۰/۵۴۱*               | -۰/۰۳۰۴ <sup>ns</sup> | ۰/۸۵۹**             | ۰/۸۲۹**              | ۱                    |                      |
| Sd4  | -۰/۱۶۰ <sup>ns</sup> | -۰/۱۴۷ <sup>ns</sup> | ۰/۲۰۹ <sup>ns</sup> | -۰/۳۵۱ <sup>ns</sup>  | -۰/۳۶۴ <sup>ns</sup>  | ۰/۰۹۰ <sup>ns</sup>   | ۰/۷۷۵**             | ۰/۸۴۴**              | ۰/۸۸۳**              | ۱                    |
| Ac3  | -۰/۲۴۰*              | -۰/۲۳۶*              | ۰/۰۶۴ <sup>ns</sup> | -۰/۵۶۰*               | -۰/۰۶۶۷**             | -۰/۰۲۸۱ <sup>ns</sup> | ۰/۹۶۷**             | ۰/۹۲۴**              | ۰/۹۵۲**              | ۰/۸۶۳**              |
| Ac4  | -۰/۲۷۷ <sup>ns</sup> | -۰/۲۵۴ <sup>ns</sup> | ۰/۱۶۰ <sup>ns</sup> | -۰/۴۶۲*               | -۰/۰۴۸۶*              | ۰/۰۱۶ <sup>ns</sup>   | ۰/۸۹۲**             | ۰/۹۵۳**              | ۰/۸۸۶**              | ۰/۹۶۰**              |
| D/L3 | -۰/۰۵۹ <sup>ns</sup> | -۰/۰۶۱ <sup>ns</sup> | ۰/۳۱۰ <sup>ns</sup> | -۰/۰۲۸۵ <sup>ns</sup> | -۰/۰۳۷۰ <sup>ns</sup> | ۰/۰۳۳ <sup>ns</sup>   | ۰/۷۳۸**             | ۰/۷۴۶**              | ۰/۸۳۸**              | ۰/۹۱۵**              |
| D/L4 | ۰/۲۶۶ <sup>ns</sup>  | -۰/۲۲۶ <sup>ns</sup> | ۰/۲۶۴ <sup>ns</sup> | -۰/۰۱۱ <sup>ns</sup>  | ۰/۱۰۰ <sup>ns</sup>   | ۰/۴۶۰ <sup>ns</sup>   | ۰/۳۹۸ <sup>ns</sup> | ۰/۵۰۵*               | ۰/۵۹۹**              | ۰/۸۰۲**              |
| F/L3 | -۰/۳۴۴ <sup>ns</sup> | -۰/۳۱۸ <sup>ns</sup> | ۰/۲۶۷ <sup>ns</sup> | ۰/۴۳۶*                | -۰/۰۶۱۷**             | -۰/۰۳۰۴ <sup>ns</sup> | ۰/۸۳۴**             | ۰/۷۹۴**              | ۰/۸۵۲**              | ۰/۸۴۱**              |
| F/L4 | -۰/۱۷۵ <sup>ns</sup> | -۰/۱۴۳ <sup>ns</sup> | ۰/۳۷۳ <sup>ns</sup> | -۰/۳۲۱ <sup>ns</sup>  | -۰/۰۴۵۴*              | -۰/۰۰۸۱ <sup>ns</sup> | ۰/۷۵۳**             | ۰/۷۹۵**              | ۰/۷۶۵**              | ۰/۸۶۹**              |
| Br3  | -۰/۲۴۷ <sup>ns</sup> | -۰/۲۴۱ <sup>ns</sup> | ۰/۱۷۴ <sup>ns</sup> | -۰/۴۲۱ <sup>ns</sup>  | -۰/۵۲۱*               | -۰/۰۱۴۱ <sup>ns</sup> | ۰/۸۳۴**             | ۰/۷۷۸**              | ۰/۸۵۷**              | ۰/۸۲۵**              |
| Br4  | -۰/۱۹۶ <sup>ns</sup> | -۰/۱۶۹ <sup>ns</sup> | ۰/۲۹۴ <sup>ns</sup> | -۰/۰۳۵ <sup>ns</sup>  | -۰/۰۴۹۰*              | -۰/۰۱۲۴ <sup>ns</sup> | ۰/۷۹۴**             | ۰/۷۸۸**              | ۰/۸۷۶**              | ۰/۸۲۳**              |
| Bm3  | ۰/۴۴۰*               | ۰/۴۴۶*               | ۰/۷۱۶**             | ۰/۲۵۱ <sup>ns</sup>   | ۰/۰۸۸ <sup>ns</sup>   | ۰/۲۹۱ <sup>ns</sup>   | ۰/۴۳۹*              | ۰/۵۶۴**              | ۰/۵۹۵**              | ۰/۷۶۳**              |
| Bm4  | ۰/۴۳۰ <sup>ns</sup>  | ۰/۴۴۵*               | ۰/۶۹۴**             | ۰/۲۱۶ <sup>ns</sup>   | ۰/۰۱۰ <sup>ns</sup>   | ۰/۳۸۳ <sup>ns</sup>   | ۰/۴۳۱ <sup>ns</sup> | ۰/۵۷۶**              | ۰/۵۵۹**              | ۰/۷۷۹**              |
| Pr   | -۰/۱۹۴ <sup>ns</sup> | ۰/۱۸۵ <sup>ns</sup>  | ۰/۲۷۹ <sup>ns</sup> | ۰/۴۳۴*                | -۰/۵۲۱*               | -۰/۰۱۱ <sup>ns</sup>  | ۰/۷۸۳**             | ۰/۸۱۰**              | ۰/۵۹۶**              | ۰/۶۴۹**              |
| LIN3 | ۰/۸۴۲**              | ۰/۸۳۹**              | ۰/۵۸۲**             | ۰/۸۳۱**               | ۰/۷۸۱**               | ۰/۵۱۴*                | -۰/۵۵۸**            | -۰/۴۲۳ <sup>ns</sup> | -۰/۴۵۴*              | -۰/۲۵۱ <sup>ns</sup> |
| LIN4 | ۰/۸۷۶**              | ۰/۸۱۷**              | ۰/۵۰۰*              | ۰/۷۶۷**               | ۰/۸۰۱**               | ۰/۶۳۲**               | -۰/۵۴۲**            | -۰/۳۸۳ <sup>ns</sup> | -۰/۳۷۹ <sup>ns</sup> | -۰/۱۶۵ <sup>ns</sup> |

ادامه جدول ۳.

|      | Ac3                  | Ac4                  | D/L3                 | D/L4                 | F/L3    | F/L4                  | Br3      | Br4                   | Bm3                  | Bm4                  | Pr                   | LIN3    | LIN4 |
|------|----------------------|----------------------|----------------------|----------------------|---------|-----------------------|----------|-----------------------|----------------------|----------------------|----------------------|---------|------|
| Hi   |                      |                      |                      |                      |         |                       |          |                       |                      |                      |                      |         |      |
| Ls   |                      |                      |                      |                      |         |                       |          |                       |                      |                      |                      |         |      |
| L1   |                      |                      |                      |                      |         |                       |          |                       |                      |                      |                      |         |      |
| L2   |                      |                      |                      |                      |         |                       |          |                       |                      |                      |                      |         |      |
| L3   |                      |                      |                      |                      |         |                       |          |                       |                      |                      |                      |         |      |
| L4   |                      |                      |                      |                      |         |                       |          |                       |                      |                      |                      |         |      |
| Th3  |                      |                      |                      |                      |         |                       |          |                       |                      |                      |                      |         |      |
| Th4  |                      |                      |                      |                      |         |                       |          |                       |                      |                      |                      |         |      |
| Sd3  |                      |                      |                      |                      |         |                       |          |                       |                      |                      |                      |         |      |
| Sd4  |                      |                      |                      |                      |         |                       |          |                       |                      |                      |                      |         |      |
| Ac3  | ۱                    |                      |                      |                      |         |                       |          |                       |                      |                      |                      |         |      |
| Ac4  | ۰/۹۳۱**              | ۱                    |                      |                      |         |                       |          |                       |                      |                      |                      |         |      |
| D/L3 | ۰/۸۲۸**              | ۰/۸۷۲**              | ۱                    |                      |         |                       |          |                       |                      |                      |                      |         |      |
| D/L4 | ۰/۵۳۴*               | ۰/۶۸۸**              | ۰/۷۹۶**              | ۱                    |         |                       |          |                       |                      |                      |                      |         |      |
| F/L3 | ۰/۸۸۲**              | ۰/۸۶۰**              | ۰/۸۲۰**              | ۰/۴۹۸*               | ۱       |                       |          |                       |                      |                      |                      |         |      |
| F/L4 | ۰/۸۰۶**              | ۰/۸۸۶**              | ۰/۷۹۲**              | ۰/۵۸۴**              | ۰/۹۲۸** | ۱                     |          |                       |                      |                      |                      |         |      |
| Br3  | ۰/۸۹۱**              | ۰/۸۴۸**              | ۰/۹۲۳**              | ۰/۶۷۶**              | ۰/۸۶۷** | ۰/۷۷۸**               | ۱        |                       |                      |                      |                      |         |      |
| Br4  | ۰/۸۲۴**              | ۰/۸۲۳**              | ۰/۸۴۰**              | ۰/۶۰۴**              | ۰/۹۰۴** | ۰/۸۵۵**               | ۰/۹۱۱**  | ۱                     |                      |                      |                      |         |      |
| Bm3  | ۰/۵۲۵*               | ۰/۷۰۹**              | ۰/۷۲۶**              | ۰/۸۳۹**              | ۰/۵۶۹** | ۰/۷۱۱**               | ۰/۵۷۷**  | ۰/۶۳۷**               | ۱                    |                      |                      |         |      |
| Bm4  | ۰/۵۲۹*               | ۰/۷۲۶**              | ۰/۷۲۵**              | ۰/۷۶۳**              | ۰/۵۷۰** | ۰/۷۳۶**               | ۰/۵۶۸**  | ۰/۶۴۵**               | ۰/۹۸۹**              | ۱                    |                      |         |      |
| Pr   | ۰/۷۲۱**              | ۰/۷۵۴**              | ۰/۷۰۱**              | ۰/۴۴۱*               | ۰/۶۴۳** | ۰/۶۹۴**               | ۰/۷۵۰**  | ۰/۷۹۱**               | ۰/۵۶۱**              | ۰/۵۶۹**              | ۱                    |         |      |
| LIN3 | ۰/۵۳۴*               | ۰/۳۳۱ <sup>III</sup> | ۰/۳۲۶ <sup>III</sup> | ۰/۰۰۰ <sup>III</sup> | ۰/۴۶۸*  | ۰/۲۳۱ <sup>III</sup>  | ۰/۰۵۵۵** | ۰/۰۴۲۹ <sup>III</sup> | ۰/۳۳۰ <sup>III</sup> | ۰/۳۳۲ <sup>III</sup> | ۰/۳۳۲ <sup>III</sup> | ۱       |      |
| LIN4 | ۰/۴۵۹ <sup>III</sup> | ۰/۲۶۱ <sup>III</sup> | ۰/۱۹۵ <sup>III</sup> | ۰/۱۸۱ <sup>III</sup> | ۰/۴۸۱*  | ۰/۰۲۶۳ <sup>III</sup> | ۰/۰۴۳۸*  | ۰/۰۲۶۰*               | ۰/۳۵۸ <sup>III</sup> | ۰/۳۵۸ <sup>III</sup> | ۰/۳۱۵ <sup>III</sup> | ۰/۹۲۱** | ۱    |

Hi: ارتفاع بوته، Ls: L4، L3، L2، L1: طول ساقه، طول میانگره چهارم، سوم، دوم و اول، Sd4 و Sd3: قطر متوسط میانگره سوم و چهارم، Th3 و Th4: ضخامت میانگره سوم و چهارم، Ac3 و Ac4: سطح مقطع میانگره سوم و چهارم، D/L3 و D/L4: نسبت وزن خشک به طول میانگره سوم و چهارم، F/L3 و F/L4: نسبت وزن تر به طول میانگره سوم و چهارم، Pr: مقاومت فشاری بوته، Br3 و Br4: مقاومت به شکستگی میانگره سوم و چهارم، Bm3 و Bm4: گشتاور خمشی میانگره سوم و چهارم و LIN3 و LIN4: شاخص خوابیدگی میانگره سوم و چهارم. \*\*\* به ترتیب غیر معنی دار و معنی دار در سطح احتمال پنج و یک درصد.

رقم با مقاومت بالا نسبت به ورس، ۱۲۳ سانتی‌متر و متوسط ارتفاع پنج رقم حساس به ورس، ۱۱۴ سانتی‌متر بوده است. آنها گزارش کردند که مقاومت بالا به ورس این ارقام به ارتفاع کوتاه‌تر بوته آنها مربوط نبود.

### نتیجه‌گیری

با توجه به نتایج آزمایش به‌نظر می‌رسد که مقاومت به شکستگی و مقاومت فشاری می‌توانند شاخص‌های مناسبی جهت تعیین مقاومت به خوابیدگی بوته برنج باشند و با توجه به همبستگی بالای ضخامت، قطر متوسط، سطح مقطع و نسبت وزن به طول میانگرم با مقاومت به شکستگی میانگرم سوم و چهارم و مقاومت فشاری بوته، احتمالاً این صفات می‌توانند به‌عنوان شاخص‌های غیر مستقیم جهت تعیین میزان مقاومت به شکستگی میانگرم سوم و چهارم و مقاومت فشاری بوته مورد استفاده قرار گیرند. هم‌چنین تمرکز روش‌های به‌زراعی و به‌نژادی روی این صفات می‌تواند منجر به بهبود مقاومت به خوابیدگی بوته در ارقام برنج شود. در این آزمایش ارقام سپیدرود، دیلم و درفک با مقاومت کم نسبت به خوابیدگی بوته ارزیابی شدند. بنابراین می‌توان اظهار داشت که ژنوتیپ‌های اصلاح‌شده علی‌رغم اینکه اصلاح‌شده هستند، لزوماً مقاوم به خوابیدگی بوته نمی‌باشند.

( $r = 0.885^{**}$ ) در میانگرم چهارم نیز مشاهده شد (جدول ۳). در آزمایش اسلام و همکاران (۱۰) همبستگی مثبت و معنی‌دار مقاومت به شکستگی میانگرم‌ها با قطر، ضخامت، نسبت وزن به طول میانگرم‌ها نشان داده شد. آنها گزارش کردند که بین مقاومت به شکستگی میانگرم‌ها با درجه خوابیدگی در مزرعه همبستگی منفی وجود دارد و مقاومت به شکستگی میانگرم سوم و چهارم را مهم‌ترین صفت در انتخاب ارقام مقاوم به خوابیدگی معرفی کردند. در این آزمایش بیشتر بودن صفات ضخامت، قطر متوسط، سطح مقطع و نسبت وزن به طول میانگرم چهارم نسبت به میانگرم سوم، بیشتر بودن مقاومت به شکستگی میانگرم چهارم نسبت به میانگرم سوم را در تمامی ارقام به‌دنبال داشت که همبستگی مثبت این صفات با مقاومت به شکستگی را تأیید می‌کند. این موضوع با نتایج آزمایش اسلام و همکاران (۱۰) مطابقت دارد. همبستگی گشتاور خمشی با شاخص خوابیدگی معنی‌دار نبود که این موضوع با نتایج آزمایش اسلام و همکاران (۱۰) مطابقت دارد.

ارقام دیلم، درفک و سپیدرود با داشتن کوتاه‌ترین ارتفاع بوته، از نظر مقاومت به شکستگی میانگرم سوم و چهارم و هم‌چنین مقاومت فشاری بوته با رقم پابلند هاشمی تفاوت معنی‌داری نداشتند. بنابراین به‌نظر می‌رسد که کاهش ارتفاع بوته نمی‌تواند به‌عنوان شاخصی در جهت انتخاب ارقام مقاوم به خوابیدگی محسوب شود. در آزمایش اسلام و همکاران (۱۰) روی ۱۶ ژنوتیپ برنج نشان داده شد که متوسط ارتفاع بوته پنج

### منابع مورد استفاده

1. Amano, T., Q. Zhu, Y. Wang, N. Inoue and H. Tanaka. 1993. Case studies on high yields of paddy rice in Jiangsu Province, China. II. Analysis of characters related to lodging. *Journal of Crop Science and Biotechnology* 62 (2): 275-281.
2. Alizadeh, M. R., A. Dabbaghi, F. Rahimi-Ajdadi, M. Rezaei and M. H. Rahmati. 2011. Effect of salinity and irrigation regimes on the internode physical variations of rice stem. *Australian Journal of Crop Science* 5(12): 1595-1602.
3. Berry, P. M., M. Sterling, J. H. Spink, C. Baker, R. Sylvester-Bradley, S. Mooney, A. Tams and A. Ennos. 2004. Understanding and reducing lodging in cereals. *Advances in Agronomy* 84: 217-271.
4. Champoux, M. C., G. Wang, S. Sarkarung, D. J. Mackill, J. C. O'Toole, N. Huang and S. McCouch. 1995. Locating genes associated with root morphology and drought avoidance in rice via linkage to molecular markers. *Theoretical and Applied Genetics* 90:969-981.
5. Chuanren, D., W. Bochu, W. Pingqing, W. Daohong and C. Shaoxi. 2004. Relationship between the minute structure and the lodging resistance of rice stems. *Colloids and Surfaces B: Biointerfaces* (35): 155-158.

6. Esfahani, M., M. Mojtabaie-Zamani and B. Amiri-Larijani. 2009. The Growing Rice Plant - An Anatomical Monograph. (Translated). University of Guilan Press. Guilan. (In Farsi).
7. Fallah, A. 2012. Silicon effect on lodging parameters of rice plants under hydroponic culture. *International Journal of Agricultural Science* 2(7): 630-634.
8. Hitaka, N. and H. Kobayashi. 1992. Studies on the lodging of rice plant. I. Preliminary studies in the impeded translocation in lodged stems. *Crop Science Society of Japan* 30(2): 113-119.
9. Hoshikawa, K. and S. B. Wang. 1990. Studies on lodging in rice plant. I. a general observation on lodged rice culms. *Japanese Journal of Crop Science* 59(4): 809-814.
10. Islam, M. S., S. Peng, R. M. Visperas, N. Erful, M. S. U. Bhuiya and A. W. Julwquar. 2007. Lodging related morphological trait of hybrid rice in a tropical irrigated ecosystem. *Field Crops Research* 101: 240-248.
11. Kashiwagi, T. and K. Ishimaru. 2004. Identification and function an analysis of a locus for improvement of lodging resistance in rice. *Plant Physiology* 134(2): 676-683.
12. Kashiwagi, T., H. Sasaki and K. Ishimaru. 2005. Factors responsible for decreasing sturdiness of the lower part in lodging of rice (*Oryza sativa* L.). *Journal of Plant Production Science* 8(2): 166-172.
13. Keller, M., C. Karutz, J. E. Schmid, P. Stamp, M. Winzeler, B. Keller, and M. M. Messmer. 1999. Quantitative trait loci for lodging resistance in a segregating wheat × spelt population. *Theoretical and Applied Genetics* 98:1171–1182.
14. Li, H. J., X. J. Zhang, W. J. Li , Z. J. Xu and H. Xu. 2009. Lodging resistance in japonica rice varieties with different panicle types. *Chinese Journal of Rice Science* 23(2): 191-196.
15. Settar, T. L., E. V. Laureles and A. M. Mazaredo. 1997. Lodging reduces yield of rice by self-shading and reduction in canopy photosynthesis. *Field Crops Research* 49: 95-106.
16. Terashima, K., T. Ogata and S. Akita. 1994. Eco-physiological characteristics related with lodging tolerance of rice in direct sowing cultivation. II. Root growth characteristics of tolerant cultivars to root lodging. *Japanese Journal of Crop Science* 63: 34-41.
17. Xue, A. G. and T. D. Warkentin. 2001. Partial resistance to *Mycosphaerella pinodes* in field pea. *Canadian Journal of Plant Science* 81: 535–540.
18. Zuber, U., H. Winzeler, M. M. Messmer, M. Keller, B. Keller, J. E. Schmid and P. Stamp. 1999. Morphological traits associated with lodging resistance of spring wheat (*Triticum aestivum* L.). *Journal of Agronomy and Crop Science* 182: 17-24.